

„DIN ESTUL ELENISTIC ÎN VESTUL ROMAN”. OBSERVAȚII PE MARGINEA UNUI VOLUM DE STUDII RECENT APĂRUT*

DE

VICTOR COJOCARU

Savant de formație completă, renumitul istoric și epigrafist german Heinz Heinen s-a ocupat de-a lungul carierei sale științifice, cu predilecție, de cinci teme majore: Egiptul în perioada greco-romană, Regatul Bosporan și spațiul pontic, creștinismul și antichitatea târzie, sclavagismul, Trierul roman¹. Investigațiile efectuate au fost concretizate printr-un număr impresionant de publicații², între care și 29 de studii și articole reunite recent, prin strădania mai multor discipoli, sub forma unui volum omagial apărut la prestigioasa editură Franz Steiner din Stuttgart. Interese de cercetare comune, alături de prietenia care ne onorează și de respectul pe care-l datorăm magistrului de la Trier, ne-au determinat să ne asumăm o sarcină oarecum ingrătă – de a discuta în puține pagini rezultatele unei activități creatoare prodigioase, desfășurată pe parcursul mai multor decenii. Am plecat de la ideea de a scrie o recenzie, dar diversitatea temelor și a subiectelor abordate în acest volum ne-au făcut nu doar să depășim cu mult spațiul rezervat unei recenzii sau prezentări de carte, ci ne-au obligat la un plus de documentare și la întocmirea unui amplu aparat critic. În plus, o serie de observații proprii, formulate pe parcurs, au lărgit și mai mult cadrul discuției. Sperăm ca eventualii cititori, care vor avea răbdarea să parcurgă acest material până la sfârșit, să-și facă nu doar o bună idee despre preocupările și contribuția științifică a lui Heinz Heinen, ci să-și îmbogățească – ca informații și ca metodă de cercetare – orizontul propriu de cunoaștere și de interes.

1. *Séleucos Cybiosactès et le problème de son identité* (p. 1–10)³.

După detronarea lui Ptolemaios XII în 58 a. Chr. și după plecarea acestuia la Roma, conducerea regatului este preluată de Cleopatra Tryphaina și de Berenice, soția / respectiv fiica regelui alungat. În acest context, curtea de la Alexandria face demersuri pentru a găsi un soț și asociat la domnie lui Berenice, eventual dintre descendenții regali agreați și de Roma. Sursele literare antice nu sunt suficient de explicite în identificarea

* Heinz Heinen, *Vom hellenistischen Osten zum römischen Westen. Ausgewählte Schriften zur Alten Geschichte*, editat de Andrea Binsfeld și Stefan Pfeiffer, în colaborare cu Altay Coşkun, Marcello Ghetta, Joachim Hupe, Manuel Tröster, Franz Steiner Verlag (*Historia Einzelschriften* – 191), Stuttgart, 2006, 553 p.

¹ Cercetările legate de ultima temă și-au găsit reflecție în două cărți foarte cunoscute: *Trier und Trevererland in römischer Zeit (2000 Jahre Trier, 1)*, Trier, 1985, și *Frühchristliches Trier: Von den Anfängen bis zur Völkerwanderung*, Trier, 1996. Aceasta i-a determinat pe editori să renunțe la introducerea în cuprinsul volumului de față și a unor studii referitoare la Trierul din epoca romană.

² Șase volume de autor, 143 studii și articole, 139 note, recenzii și note bibliografice, opt referate la revista *VDI*, șase monografii editate, editor/coeditor a șapte reviste și serii de lucrări monografice, traducător al unei monografii și a zece studii din limbile rusă, engleză, franceză, germană, autor al unei hărți istorice. Cf. lista publicațiilor de la p. XIII–XXVII. Legat de această listă am avea următoarele observații: 1) monografia semnalată la nr. 123 (p. XIX) a apărut între timp (vezi *infra* n. 50); 2) la fel, au apărut deja studiile citate la nr. 141 și 142 (p. XX): în volumul citat, Iași, 2005, p. 109–125/ respectiv în *Eurasia Antiqua*, 11, 2005, p. 175–182; 3) varianta germană a studiului în rusă citat sub nr. 108 (p. XVIII) corespunde nr. 141 și nu 140, cum semnalează eronat editorii.

³ W. Peremans (ed.), *Antidorum W. Peremans sexagenario ab alumnis oblatum (Studia Hellenistica, 16)*, Löwen, 1968, p. 105–114. Aici, ca și în cazul tuturor celorlalte contribuții din cuprinsul volumului, facem trimitere la prima ediție.

acelui personaj, poreclit κυβισάκτης (negustor de ton sărat) de Strabon (XVII, I, 11) și menționat ca Σέλευκος de Cassius Dion (XXXIX, 57, 1 și urm.). Confuzia este sporită de un text, păstrat fragmentar, din cronica lui Eusebius⁴. De aici, o lungă dispută între cercetătorii moderni. H. Heinen, pe urmele lui A. Kuhn⁵, argumentează că Seleucos Kybiosactes, vizat de solia alexandrină, ar fi fratele lui Antiochos XIII și descendent al dinastiei seleucide.

2. *Cäsar und Kaisarion* (p. 11–33)⁶.

J. Carcopino a încercat, la un moment dat, să demonstreze că fiul Cleopatrei, Caesarion, s-ar fi născut abia în 44 a. Chr., după idele lui martie, tatăl său fiind Marcus Antonius și nu Iulius Caesar⁷. Autorii antici, implicați în războiul propagandistic dintre Octavianus și Antonius, ar oferi, într-adevăr, unele indicii în acest sens. Supoziția savantului francez apărea de la bun început hazardată și, ca atare, a fost respinsă de cei mai mulți învățați, provocând o lungă dezbatere istoriografică, la care s-a înscris și autorul acestui studiu. Analizând informațiile literare grecești și latine, mărturiile numismatice, dar și un text demotic de pe o stelă de la Memphis – pe fondul trecerii în revistă a tuturor opiniilor istoriografice – H. Heinen conchide că: 1) Caesarion s-a născut în 47 a. Chr., 2) tatăl său, cu siguranță, nu a fost Marcus Antonius, 3) nu există nici o obiecție insurmontabilă pentru a recunoaște paternitatea lui Iulius Caesar, chiar dacă aceasta nu poate fi dovedită absolut sigur.

3. *Die politische Beziehungen zwischen Rom und dem Ptolemäerreich von den Anfängen bis zum Tag von Eleusis* (273–168 v. Chr.) (p. 34–60)⁸.

Plecând de la un studiu exhaustiv al lui E. Manni⁹, autorul își propune, în primul rând, să discute contribuțiile importante apărute ulterior și să prezinte relațiile politice dintre Roma și Regatul Ptolemaic în conformitate cu noul stadiu al cercetării. Chiar dacă propune o critică limitată a izvoarelor, a literaturii secundare și nici nu epuizează literatura de specialitate consultată, H. Heinen reușește să schițeze un tablou bine documentat și, ca atare, credibil (cu exprimarea unor opinii proprii demne de reținut) al relațiilor diplomatice din lumea mediteraneană pe parcursul unui secol. Patru mari puteri își dispută pe parcursul acestui interval întâietatea: Roma și Cartagina în vestul Mediteranei, Regatul Seleucid și cel Ptolemaic în Est. De la prima solie trimisă de Ptolemaios al II-lea în orașul de pe malul Tibrului, în anul 173, până la înfrângerea lui Perseus și a Macedoniei la Pydna, în 168, asistăm la o creștere continuă a influenței Romei până la statutul de unic arbitru în bazinul mediteranean. Pe „pânza vremii” mai reținem, din reconstrucția propusă, *tutela* lui Lepidus asupra lui Ptolemaios al V-lea, în 200 a. Chr., ca prima încercare, atestată documentar, a curții de la Alexandria de a-și găsi un patron la Roma, dar și figura lui Antiochos al IV-lea, un diplomat de excepție, în pofida (sau poate datorită?) înfrângerilor suferite pe câmpurile de luptă.

4. *Heer und Gesellschaft im Ptolemäerreich* (p. 61–84)¹⁰.

Epoca elenistică apare, în viziunea autorului, drept o epocă militară, iar Regatul Ptolemaic oferă cadrul cel mai propice pentru studierea unei asemenea teme precum raportul dintre armată și societate. Din multitudinea aspectelor de cercetare care ar putea fi formulate, în acest studiu sunt reliefate doar câteva problematici majore: ponderea armatei în cadrul sistemului de domnie ptolemaic, raporturile dintre străini și autohtoni în cadrul armatei, gradul de integrare al străinilor în Egipt și cel de elenizare al aborigenilor, legăturile dintre armată și societate, specificul istoriei ptolemaice pomind de la problemele de cercetare enumerate. Pentru o cunoaștere cât mai bună a acestora concurează, pe lângă mărturiile literare, inscripțiile (inclusiv cele demotice și ieroglifice), papirii, monumentele arheologice și monedele. Folosirea mărturiilor documentare,

⁴ *Apud* F. Jacoby, *FGrHist.*, 260, fr. 32, 28.

⁵ *Beiträge zur Geschichte der Seleukiden vom Tode Antiochos' VII. Sidetes bis auf Antiochos XIII. Asiatikos*, 129/64 v. Chr., Diss. Strasbourg, Altkirch et al., 1891, p. 45.

⁶ *Historia*, 18, 1969, p. 181–203.

⁷ *César et Cléopâtre*, în *Annales de l'École des Hautes Études de Gand*, I, 1937, p. 37 și urm. Reluat și amplificat, ulterior, în: J. Carcopino, *Passion et politique chez les César*, Paris, 1958, p. 11 și urm.

⁸ *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I, 1, Berlin, 1972, p. 633–659.

⁹ *L'Egitto tolemaico nei suoi rapporti politici con Roma*, I: *L'Amicitia* (în *Riv. di fil. Class. N.S.*, 27, 1949, p. 79–106) și II: *L'instaurazione del protettorato romano* (în *ibidem*, 28, 1950, p. 229–262).

¹⁰ *Ancient Society*, 4, 1973, p. 91–114.

odată cu epoca modernă, a generat o bibliografie imensă, pe baza căreia – departe de a o epuiza însă – este construit acest discurs, interesant și instructiv.

5. *Die Tryphè des Ptolemaios VIII. Euergetes II. Bemerkungen zum ptolemäischen Herrscherideal und zu einer römischen Gesandtschaft in Ägypten (140/39 v. Chr.)* (p. 85–99)¹¹.

În opinia noastră, cea mai interesantă contribuție, dintre cele prezentate până acum, aduce în prim plan vizita întreprinsă de o delegație romană, cândva în anii 140–139 a. Chr., la curtea regelui Ptolemaios al VIII-lea Euergetes al II-lea al Egiptului. Solia era condusă chiar de învingătorul Cartaginei, P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus, iar printre însoțitorii acestuia se număra și filosoful stoic Panaitios. Descrierea lăsată de acesta, urmat de elevul său Poseidonios, a avut o influență decisivă asupra unor autori precum Diodor (XXXIII 28a, 1–2), Athenaios (XII 549d-e [= Poseidonios, *FGrHist* 87, fr. 6]) și Justin (XXXVIII 8, 8–11), care-l descriu pe rege, în momentul primirii delegației de către acesta, ca pe un personaj caricatural, în chitonul său lung (χιτών ποδήρης), încărcat de podoabe, asemănător unui monstru (*ridiculus Romanis fuit ... beluae similis*), moleșit și efeminat (trăsături caracterizate prin termenul τρυφή). O adevărată întruchipare scandaloasă a *luxuria*, în total contrast cu disciplina impusă de *mos maiorum*.

H. Heinen își propune să cerceteze în ce măsură ar corespunde un asemenea portret realității, ținând cont de faptul că regele Egiptului, aflat în relații de amicitie cu Roma, dorea să se înfățișeze într-o lumină cât mai favorabilă inspectorilor trimiși de aceasta. Printr-o analiză în filigran a mărturiilor literare, corelate unor informații numismatice și iconografice, autorul reușește să demonstreze convingător că acea *tryphè*, care are conotații atât de negative la autorii menționați, corespundea în realitate unui ideal de domnie și servea Ptolemeilor – ca descendenți din Heracles și Dionysos – drept instrument de legitimare a puterii. Relevantă, în acest sens, este asociația dintre τρυφή și comul abundenței de pe unele monede, sau traducerea termenului de *eden* (grădina paradisului în *Vechiul Testament*) prin παράδεισος τᾶς τρυφᾶς în *Septuaginta* (iar de aici *paradisus voluptatis* în *Vulgata*), pentru a fi mai bine înțeles de evreii din Alexandria. Prin urmare, ca urmaș legitim al dinastiei din care făcea parte, Ptolemaios al VIII-lea Euergetes al II-lea ar fi ținut să arate în fața romanilor ca Neos Dionysos, ipostază în care aveau să apară mai târziu, tot în percepție greco-orientală, Mithradates al VI-lea Eupator sau chiar triumvirul Marcus Antonius. Faptul că impresia lăsată romanilor a fost una exact inversă față de cea urmărită s-ar datora tradiției italice, mult mai apropiată de spiritul clasic, apolinic și total refractară – în acel moment – la ținuta *tryphè*-dionisacă specifică idealului de domnie elenistic-oriental.

6. *Onomastisches zu Eiras, Kammerzofe Kleopatras VII.* (p. 100–104)¹².

Una dintre cameristele Cleopatrei poartă numele Εἰράς (menționat și ca Νάειρα, Νάηρα ș.a.). Spre deosebire de explicațiile anterioare ale etimologiei numelui, autorul reușește să demonstreze că avem a face cu o formă hypocoristică de la Ἄρνῆς¹³, antroponim frecvent atestat în mediul iudaic din Alexandria, fără ca aceasta să fie neapărat o dovadă că intima ultimei regine a Egiptului, sau metresa cu același nume a lui Ptolemaios al VIII-lea Euergetes al II-lea, ar fi fost urmașe ale Estherei.

7. *Herrscherkult im römischen Ägypten und damnatio memoriae Getas. Überlegungen zum Berliner Severertondo und zu Papyrus Oxyrhynchus XII 1449* (p. 105–141)¹⁴.

Prin această contribuție, minuțios elaborată și bine documentată, autorul face dovada că este un excelent cunoscător al problematicei Egiptului roman, pe măsura competenței sale ca specialist în istoria elenistică a Regatului Ptolemaic. Pornind de la un citat din Thomas Pekáry care afirma că în Egipt, în fiecare templu, se afla o statuie a lui Caracalla, împreună cu câte una a tatălui și a mamei sale – toate încadrate într-un ârῆῖβᾶῖῖ¹⁵, H. Heinen arată – după o lectură mai atentă a P.Oxy. 1449, pe care se întemeia și Pekáry – că prin *eikonidia* trebuie înțelese chiar reprezentările membrilor familiei domnitoare și nu locul unde s-ar fi aflat statuile

¹¹ H. Heinen (ed.), *Althistorische Studien Hermann Bengtson zum 70. Geburtstag dargebracht von Kollegen und Schülern* (*Historia Einzelschriften*, 40), Wiesbaden, 1983, p. 116–130.

¹² *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 79, 1989, p. 243–247.

¹³ Idee întâlnită anterior, fără a fi dezvoltată, în comentariul la un *graffito* din *Corpus Papyrorum Judaicarum*, III, p. 148, nr. 1463: Ὀῖῖῖῖῖῖ ἰβῖῖῖῖ, Ἄρῖῖῖῖ ἔῖῖῖῖῖῖ.

¹⁴ *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*, 98, 1991, p. 263–298.

¹⁵ *Das römische Kaiserbildnis in Staat, Kult und Gesellschaft, dargestellt anhand der Schriftquellen*, Berlin, 1985, p. 64.

acestora. Acestea nici n-ar fi de fapt statui (din piatră, cum s-a propus, sau din alt material¹⁶), ci niște tablouri pictate pe lemn, asemănătoare celui păstrat la Muzeul de antichități din Berlin (așa-numitul *Severerondo*, reprodus la p. 140, pl. 68). Ultimul îi înfățișează pe Septimius Severus și pe Iulia Domna în registrul superior, iar mai jos – pe cei doi copii ai lor: Antoninus, numit Caracalla, și Geta, portretul acestuia fiind martelat. În continuare, autorul formulează două întrebări esențiale: 1. Apăreau pe acele *eikonidia*, menționate în P. Oxy. 1449, de la bun început doar Caracalla cu părinții săi, sau inițial a fost pictat și chipul lui Geta, martelat ulterior? Când s-ar data aceste tablouri? Sunt formulate mai multe ipoteze, investigate în mod exemplar și amănunțit. Fără a putea insista aici, menționăm doar concluzia la care ajunge autorul. Tablourile din temple (ârêiîßăéá din P.Oxy. 1449) ar fi fost puse cu prilejul vizitei în Egipt, pe care o întreprinde în 199/200 Septimius Severus împreună cu soția și cei doi fii, cu scopul propagandistic de legitimare a noii dinastii. Pe acele *eikonidia* ar fi fost înfățișați cei patru membri ai familiei domnitoare, portretul lui Geta fiind martelat ulterior, ca urmare a *damnatio memoriae*, după asasinarea acestuia de către fratele mai mare la sfârșitul anului 211 sau la începutul lui 212. Amplasarea tablourilor în toate templele din ținutul *Oxyrhynchus* și, probabil, în toate lăcașurile de cult de pe Nil, de-a lungul traseului urmat de familia imperială, s-ar înscrie în tradiția de cult a regilor Egiptului elenistic, cum atestă unul dintre cele cinci documente anexate acestui studiu și cum apare ilustrat în pl. 69, 1.

8. *Ägyptische Tierkulte und ihre hellenischen Protektoren. Überlegungen zum Asylverfahren SB III 6154 (= IG Fay. II 135) aus dem Jahre 69 v. Chr.* (p. 142–153)¹⁷.

Autori antichi precum Vergilius sau Diodor nu sunt în stare să înțeleagă cultul animalelor practicat de egipteni, ai căror zei apar, pentru autorul Eneidei (*Aen.* VIII 696–700), ca niște monștri, opuși zeilor antropomorfi romani, iar pentru eruditul sicilian (I 89, 1) ca niște „mâncători de oameni”. La fel, mulți dintre cărturarii moderni, între care și cunoscutul specialist al istoriei militare a elenismului Marcel Launey¹⁸, n-au înțeles întotdeauna specificul societății multiculturale a Egiptului elenistic, care nu era o societate barbară și degradată, cum o prezintă promotorii propagandei din jurul lui Octavianus. În realitate, așa cum arată documentele epigrafice ale vremii – atunci când acestea sunt interpretate la justa lor valoare –, cultul animalelor a jucat în permanență un rol important atât pentru rege (ca urmaș al faraonilor), cât și pentru preoți, administrație și soldați, indiferent de originea etnică și socială a protectorilor și dedicanților. În acest articol sunt menționate mai multe texte, dar mai importantă – în opinia noastră – este analiza unei inscripții, din care reiese că Ptolemaios al XII-lea și soția sa Cleopatra Tryphaina, la intervenția unui binefăcător (â`âñâYôçò) numit Apollophanes, fiul lui Bion, din Alexandria, ofițer superior (÷ééßâñ÷ïò) și care se număra printre prietenii apropiați ai regelui (δTMη ρεTMδωσν ηYλσν), au dispus refacerea și acordarea de privilegii pentru templul zeilor-crocodili Psosnaus, Pnepheros și Soxis. În acest templu, situat în Euhemeria, ținutul Arsinoites, se afla și o galerie cu chipurile predecesorilor din dinastia ptolemaică, la care urmau să se adauge imaginile lui Ptolemaios și a Cleopatrei. Ca preot apare menționat Harmodios, fiul lui Asklepiades, din cavaleria macedonenilor.

9. *Vorstufen und Anfänge des Herrscherkultes im römischen Ägypten* (p. 154–202)¹⁹.

Tema cultului imperial în Egipt ar merita, în opinia avizată a autorului, o monografie amplă, iar studiul de față n-ar fi decât o introducere la o asemenea eventuală cercetare. Mai ales că, în acest sens, surse bogate ne stau la dispoziție: texte literare și narrative, inscripții și papiri, monede, statui, reliefuri, complexe de cult etc. La acestea s-ar adăuga o bibliografie modernă foarte amplă. Printr-o excelentă cunoaștere a izvoarelor și a literaturii de specialitate, egalată de claritatea expunerii, H. Heinen își structurează cercetarea în două capitole, împărțite, la rândul lor, în mai multe subcapitole: 1. Preliminarii ale cultului imperial în Egiptul roman (1.1 – cultul domnitorului în Egiptul ptolemaic; 1.2 – cinstirea religioasă a lui Iulius Caesar în Egiptul ptolemaic; 1.3 – Marcus Antonius în Egipt) și 2. Octavian-Augustus în cultul și ceremonialul Egiptului roman (2.1 – războiului lui Octavian împotriva Cleopatrei și cucerirea Egiptului; 2.2 – integrarea lui Octavian-Augustus în religia și în cultul domnitorilor din Egipt; 2.3 – Octavian-Augustus ca fiu al unei divinități egiptene; 2.4 – forme greco-elenistice ale cultului domnitorului în Egiptul roman). În contextul discuției, sunt aduse argumente în ideea că deja

¹⁶ Critica discuției anterioare, în acest sens, cu trimiteri bibliografice, la H. Heinen, p. 109 și urm.

¹⁷ M. Minas, J. Zeidler (ed.), *Aspekte spätägyptischer Kultur, Festschrift für Erich Winter zum 65. Geburtstag (Aegyptiaca Treverensia, 7)*, Mainz, 1994, p. 157–168.

¹⁸ *Recherches sur les armées hellénistiques*, vol. II, Paris, 1950, p. 987; cf. vol. I, 1949, p. 328. Această lucrare fundamentală a fost reeditată în de Y. Garlan, Ph. Gauthier, Cl. Orrieux (Paris, 1987).

¹⁹ *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II 18, 5, Berlin–New York, 1995, p. 3144–3180.

Iulius Caesar și Marcus Antonius au cunoscut o anumită divinizare apropiată de formele ptolemaice ale cultului domnitorilor. Lui Octavianus îi revine rolul de a umple golul rămas după lichidarea ultimului Ptolemeu (Ptolemaios al XV-lea, numit și Caesarion) în 30 a. Chr. Ca și în cazul lui Alexandru Macedon, mitologia și religia greco-egipteană conlucrează întru divinizarea lui Octavian-Augustus ca fiu al lui Apollo sau al Zeului-Soare Ra și, astfel, ca descendent al faraonilor. În această ordine de idei, relevante sunt atât cele două texte literare, traduse și comentate (Suetonius, *Aug.* 94, și Cassius Dio XLV 1), cât și materialul ilustrativ (mai ales, pl. 5, 6 și 8, dar și fig. 1 de la p. 185). Cum remarcă just autorul (p. 179), modul în care a fost divinizat Octavian-Augustus în Egipt nu poate fi înțeles corect doar din perspectivă romană sau numai din unghiul de vedere al egiptenilor.

10. *Ein griechischer Funktionär des Ptolemäerstaates als Priester ägyptischer Kulte* (p. 203–217)²⁰.

Două inscripții votive, datate către jumătatea secolului II a. Chr., demult cunoscute specialiștilor și reeditate în repetate rânduri, sunt discutate aici din perspectiva temei „Aculturație și ordine politică în elenism”²¹. În prima dintre acestea, Herodes, fiul lui Demophon, din Pergam, funcționar regal, profet al zeului Chnubis și prim-preot (Bñ÷éóôîééóôPò) al templelor din Elephantine, Abaton și Philai, dedică lui Ptolemaios al VII-lea și Cleopatrei a II-a, copiilor lor, ca și mai multor divinități grecești și egiptene, pentru sănătatea lui Boethos, fiul lui Nikostratos, funcționar al regelui, șef al lui Herodes și ctitor a două orașe care poartă numele perechii domnitoare. În cealaltă inscripție, același personaj – de data aceasta într-un rang superior, ca Bñ÷éóùíáóîöýéâî éâp óôñáóçäüò – dedică unor zeități egiptene și grecești pentru sănătatea familiei regale. Ca o replică la considerațiile lui W. Huß²², care încearcă să discearnă în persoana lui Herodes între funcționarul „statului” și slujitorul „bisericii”, H. Heinen atrage atenția, pe bună dreptate, că, în Egiptul ptolemaic, la fel ca în cel faraonic, regele este mijlocitorul dintre lumea zeilor și cea a oamenilor, iar preoții sunt locțiitorii regelui. Ca atare, funcțiile lui Herodes ca persoană din administrația statului și slujitor al templului sunt perfect compatibile, iar o disociere în genul celei făcute de Huß denotă eroarea de metodă a unor cercetători moderni de a percepe prin prisma lumii creștine realități anterioare, total sau mult diferite. Numele grecești și egiptene al divinităților, ca și cele ale preoților dedicanți, vădesc un sincretism religios și o aculturație profundă, chiar dacă aceste fenomene trebuie judecate în funcție de locul, timpul, contextul concret și fazele de evoluție ce reies din fiecare document în parte.

11. *Das hellenistische Ägypten im Werk M. I. Rostovtzeffs* (p. 218–250)²³.

Cine dorește să se pronunțe asupra contribuției științifice a lui Mihail Ivanovič Rostovtzeff – indiferent dacă laudativ sau critic – este obligat, mai întâi, să-i citească întreaga operă. Or, după părerea noastră, Heinz Heinen face parte dintre cei foarte puțini, care nu numai că au studiat cu multă atenție și competență opera Maestrului, ci l-au continuat în ceea ce privește orizontul larg de cercetare, capacitatea de a crea tablouri de sinteză pe baza analizei exhaustive a tuturor categoriilor de izvoare, claritatea metodei și a expunerii, paralelismul frecvent dintre antichitate și contemporaneitate. Chiar și așa, consultarea operei înseși rămâne indispensabilă pentru cel care nu vrea să se limiteze la un număr de idei, fie ele și transmise de cel mai competent intermediar. Scrierile marelui savant rus – pe cât de numeroase, pe atât de variate ca tematică – au avut și mai au încă un ecou, în epocă și în posteritate, ale cărui rezonanțe variază între elogiul suprem și critica furibundă. H. Heinen își propune să discute doar unele aspecte legate de contribuția lui M. I. Rostovtzeff la istoria socială și economică a Egiptului elenistic, dar o face ținând cont de ansamblul scrierilor acestuia, de mediul istoriografic în care s-a format și a activat, de experiențele personale trăite, de o anumită viziune asupra istoriei, căreia marele istoric i-a rămas fidel toată viața. Este îndreptățită critica unor concepte „moderniste” cum ar fi „capitalismul”, „burghezia”, „economia planificată”, „comunismul primitiv” raportate la societatea

²⁰ B. Funck (ed.), *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politische Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters. Akten des Internationalen Hellenismus-Kolloquiums 9–14. März 1994 in Berlin, Tübingen*, 1996, p. 339–353.

²¹ Primul document este citat după E. Bernard, *Inscriptions grecques d’Egypte et de Nubie au Musée du Louvre*, Paris, 1992, nr. 14; cel de al doilea – după A. Bernard, *De Thèbes à Syène*, Paris, 1989, nr. 303 (= OGIS 130 = SB V 8394).

²² *Der makedonische König und die ägyptischen Priester. Studien zur Geschichte des ptolemäischen Ägypten (Historia Einzelschriften, 85)*, Stuttgart, 1994, p. 79, n. 46.

²³ R. Kinsky (ed.), *Offenheit und Interesse. Studien zum 65. Geburtstag von Gerhard Wirth*, Amsterdam, 1993, p. 237–269 [= *Ellinističeskij Egipet v trudach M.I. Rostovceva*, în *VDI*, 1992 (2), p. 163–179].

și economia Statului Ptolemaic. De la prima lucrare analizată, „Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit bis Diokletian”, Leipzig, 1902²⁴, și până la acea *summa historica* – cum definește H. Heinen sinteza în trei volume „The Social and Economic History of the Hellenistic World”, apărută la Oxford în 1941 –, autorul rămâne constant la multe din ideile pe care le avansase cu mai bine de un deceniu înainte de revoluția din 1917/18 și pe care le reia și le dezvoltă ulterior, idei marcate de „modernism”, dar influențate și de marxism în ceea ce privește unii termeni și elemente conceptuale. Însă concepția sa ciclică asupra istoriei și respingerea primatului economicului, pe lângă crezul său științific și politic, fac din M. I. Rostovtzeff un adversar redutabil al marxismului și, de aici, critica insistentă a unor istorici sovietici legată de „Istoria socială și economică a elenismului”. H. Heinen, cunosător temeinic și al istoriografiei sovietice, demonstrează convingător (p. 242 și urm.) inconsistența acestei critici, stimulată ideologic, care, pierzându-se în detalii, scapă din vedere ansamblul. În pofida completărilor și corectivelor, impuse, în primul rând, de noile descoperiri documentare, sinteza lui M. I. Rostovtzeff, ca și multe dintre scrierile lui anterioare, nu numai că nu a fost înlocuită, dar nici măcar nu poate fi considerată ca învechită. Întrebări esențiale, formulate de-a lungul carierei sale științifice de cel mai mare istoric modern al antichității (în opinia noastră), rămân și astăzi la fel de actuale și nerezolvate. Între acestea și cea care l-a frământat, poate, cel mai mult: „does the individual exist for the State, or does the State exist to assure for the individual the free development of his creative powers?”²⁵.

12. *Mithradates VI. Eupator und die Völker des nördlichen Schwarzmeerraums* (p. 251–265)²⁶.

În pofida unui număr mare de lucrări dedicate acestei teme, lipsește deocamdată un studiu sistematic al tuturor mărturiilor păstrate despre raporturile lui Mithradates cu populațiile din spațiul nord-pontic. În acest sens, autorul încearcă să reliefeze câteva aspecte pentru a demonstra importanța unei asemenea eventuale cercetări. Plecând de la un pasaj din celebrul decret chersonesit în cinstea lui Diophantos (*IOSPE* I² 352 = *SIG*³ 709, r. 8 sqq.)²⁷, în care se insistă, propagandistic, asupra victoriei lui Mithradates, prin strategul său, asupra sciților anterior neînvinși, H. Heinen urmărește, în continuare, ecoul acestui motiv în sursele literare antice (Pompeius Trogus [în rezumatul lui Iustin], *Historiae Philippicae* 37, 3, 1–3 și 38, 7, 1–5). Un alt aspect insuficient cercetat până acum ar fi relațiile de amicitie întreținute de regele Pontului cu sciții, sarmații și cu alte etnii de la nordul Pontului Euxin, ca aliați în confruntările acestuia cu romanii. Interesantă ni se pare și întrebarea legată de rolul șefilor triburilor barbare aflați în serviciul lui Mithradates. Digresiunea finală, dezvoltată – pe baza relatărilor lui Appian, (*Mithr.* 79, 353–355) și Plutarh (*Lucullus* 16) – în jurul lui Holkabas (>ĭĕĕŪăăò)²⁸ și Olthakos (<ĭĕĕăĕüò)²⁹, doi nobili maeotici care luptă atât de partea lui Mithradates cât și de cea a lui Lucullus, nouă ne apare ca insuficient argumentată, câtă vreme nu suntem siguri nici măcar de corectitudinea acestor nume transmise de cei doi autori antici.

13. *Mithradates von Pergamon und Caesars bosporanische Pläne. Zur Interpretation von Bellum Alexandrinum* 78 (p. 266–282)³⁰.

Lipsa de interes a istoriografiei occidentale față de problematica Bosporului Cimerian³¹ nu presupune nicidecum că Regatul Bosporan s-ar fi aflat și în afara sferei de interes a Romei. Asupra acestui fapt încearcă să atragă atenția, din nou, H. Heinen, contribuind – prin interpretarea unui text literar (*Bell. Alex.* 78) – la

²⁴ Publicată inițial în limba rusă la St. Petersburg în 1899.

²⁵ *The Foundations of Social and Economic Life in Egypt in Hellenistic Times*, în *The Journal of Egyptian Archaeology*, 6, 1920, p. 171. Am preluat citatul după H. Heinen, p. 233.

²⁶ *Hamburger Beiträge zur Archäologie*, 18, 1991, p. 151–165.

²⁷ O discuție mai recentă legată de această inscripție, cu bogate trimiteri bibliografice, la V. Cojocaru, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI–I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași, 2004, p. 403–411.

²⁸ Ca înseriere într-un catalog al numelor, vezi acum V. Cojocaru, *Catalogue des anthroponymes nord et nord-ouest pontiques aux VIe–Ier siècles av. J.–C. chez les anciens auteurs grecs et latins*, în: L. Mihailescu-Bîrliba, O. Bounegru (ed.), *Studia historiae et religionis daco-romanae. In honorem Silvii Sanie*, București, 2006, p. 46, 49.

²⁹ *Ibidem*, p. 43.

³⁰ R. Günther, S. Rebenich (ed.), *E fontibus haurire. Beiträge zur römischen Geschichte und zu ihren Hilfswissenschaften (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, 1. Reihe: Monographien, 8. Bd.)*, Paderborn u.a., 1994, p. 63–79.

³¹ Cartea lui V.F. Gajdukevič, *Das Bosporanische Reich*, Berlin, 1971 (variante în limba rusă a apărut în 1949) n-a fost înlocuită. Culegerea *Das Bosporanische Reich*, editată de J. Fornasier și B. Böttger, Mainz, 2002, e mai mult o lucrare de popularizare, adresată cititorilor occidentali, care oferă, totuși, o bună idee asupra stadiului actual al cercetărilor.

clarificarea unui alt aspect insuficient cercetat anterior de specialiștii sovietici și oarecum neglijat de istoricii apuseni. Mai întâi, autorul demonstrează convingător, corelând mărturiile literare cu cele epigrafice, că prin sintagma *regium genus* se are în vedere legătura lui Mithradates din Pergamon cu neamul tetrarhilor galați, din care se trăgea pe linie maternă, și nu că acesta ar descinde din Mithradates al VI-lea Eupator, așa cum s-a înțeles frecvent în literatura de specialitate³². Aflarea lui Mithradates din Pergamon, timp de mai mulți ani, în anturajul marelui dușman al Romei este prezentată în *Bellum Alexandrinum* ca un elogiu și trece drept o calitate în ochii lui Caesar și a statului său major. Cât de paradoxal n-ar părea acest fapt la prima vedere, el poate fi perfect explicabil. Numărându-se printre prietenii lui Caesar, probabil încă din 59 a. Chr, Mithradates din Pergamon joacă un rol important și în războiul alexandrin. În consecință, ca persoană de încredere și care întrunește calitățile necesare, el este desemnat urmaș la tronul Regatului Bosporan, după moartea lui Pharnakes, fiul marelui Mithradates. Legătura dintre ultimul și Mithradates din Pergamon este importantă inclusiv pentru Caesar – și, ca atare, exploatată de propaganda vremii – în ideea impunerii unei legitimități dinastice, ținând cont că Asandros, ajuns la cârma Regatului Bosporan prin uzurparea puterii și care trebuia îndepărtat de Mithradates, se căsătorise cu Dynamia, fiica lui Pharnakes și nepoata lui Mithradates al VI-lea Eupator. Încredințarea apărării provinciilor poporului roman de „regii barbari și dușmani” lui Mithradates din Pergamon ar însemna că acesta era considerat nu doar *amicus Caesaris*, ci și *amicus populi Romani*. Altfel spus, el era concomitent oăăăăăăă și oăăăăăăă, atribute întâlnite ulterior, în mod constant, în titulatura regilor bosporani. Remarcăm și interpretarea nouă a unui pasaj din Cassius Dio (42, 48, 4: Ἰτι πονηρὸ τὸ ὄψιν ὀβείι ΤάΥιάοι), conform căreia Pharnakes ar fi aici desemnat nu ca prieten al lui Asandros, ci al lui Caesar. Ca atare, uciderea lui de către Asandros ar fi legitimat intervenția Romei pentru a impune un nou pretendent la tronul bosporan.

14. *Statues de Pairisadès I et de ses fils érigées sur proposition de Démosthène (Dinarque, Contre Démosthène 43)* (p. 283–294)³³.

Din discursul lui Dinarches împotriva lui Demosthenes (§ 43) reiese clar că ultimul ar fi determinat demosul să voteze amplasarea în Agora Atenei a unor statui de bronz în cinstea „tiranilor” Pairisades, Satyros și Gorgippos. Invocând ca paralele mai multe documente epigrafice și pe baza unor interesante observații iconografice³⁴, autorul reconstituie uzajul protocolar al dinastiei spartokide, bine cunoscut și respectat de atenieni, conform căruia regele apare, de regulă, menționat împreună cu cei doi fii mai în vârstă. Ca atare, la Dinarches nu ar fi vorba de Gorgippos I, fiul lui Satyros I și frate cu Leukon – așa cum s-a considerat până acum în literatura de specialitate –, ci de nepotul acestuia pe linie maternă Gorgippos II, fiul lui Pairisades I și frate cu Satyros II³⁵. Nemenționarea personajului respectiv la Diodor (XX, 22–26) s-ar explica prin decesul acestui fiu al lui Pairisades I anterior anului 311/10. Reconstrucția propusă de H. Heinen este importantă pentru o mai bună cunoaștere a politicii dinastice bosporane, precum și a relațiilor dintre Atena și Regatul Bosporan.

15. *Zwei Briefe des bosporanischen Königs Aspurgos (AE 1994, 1538). Übersehene Berichtigungsvorschläge Günther Klaffenbachs und weitere Beobachtungen* (p. 295–304)³⁶.

Două scrisori ale regelui bosporan Aspurgos, găsite la Gorgippia și publicate de T.V. Blavatskaja³⁷, au provocat o lungă dispută istoriografică printre cercetătorii sovietici, bucurându-se și de atenția celor

³² Trimiterile la H. Heinen, p. 272, n. 19.

³³ *Le IVe siècle av. J.-C. Approches historiographiques. Études réunies par Pierre Carlier (Études anciennes, 15)*, Nancy, 1996, p. 357–368.

³⁴ Relieful decretului onorific pentru fiii lui Leukon I (*Syll.*³ 206), reprodus aici după J. N. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum*, Taf. CIV, și citat ca Fig. I. Din cauza neatenției editorilor, figura respectivă – la care se face trimitere în text – nu apare publicată în volum și ea ne-a parvenit prin amabilitatea autorului. Asupra altor neglijențe datorate editorilor vom reveni în observațiile finale.

³⁵ Același lucru reiese și din arborele genealogic întocmit anterior de M. J. Osborne, *Naturalization in Athens*, III, Bruxelles, 1983, p. 42.

³⁶ *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 124, 1999, p. 133–142. Editorii nu menționează faptul că acest material a fost, ulterior, publicat și în limba rusă, vezi *Dva pis'ma bosporskogo carja Aspurga (AE 1994, 1538). Nezamečennye popravki, predložennye Giunterom Klaffenbachom, i dal'nejšie nabljudenija*, în V.D. Žigunin, O.L. Gabelko (red.), *Kazanskij gosudarstvennyj universitet* (ed.) (sic), *Mežgosudarstvennye otnošenija i diplomatija v antičnosti*, Kazan, 2000, p. 278–291.

³⁷ *Reskripty carja Aspurga*, în *SA*, 1965 (2), p. 197–209, și *Aspurg i Bospor v 15 g. n. e.*, în *SA*, 1965 (3), p. 28–37.

occidentali. Plecând de la analiza textului grec al primei ediții, dar beneficiind de observații pertinente făcute de mai mulți specialiști de-a lungul timpului, mai cu seamă de cele formulate de reputatul epigrafist Günther Klaffenbach, autorul propune aici o serie de corecturi legate de reconstrucția textului. Interpretarea greșită a termenului Βιῦάαόεο (scrisoarea A, r. 7) de către Blavatskaja, prin care aceasta înțelegea o operațiune reușită pentru Regatul Bosporan (ba chiar o acțiune militară îndreptată împotriva Romei, în interpretarea mai recentă a lui B. Funck³⁸), îl determină pe H. Heinen să vină cu o discuție mai amplă pentru a demonstra că, în realitate, termenul se referă la călătoria lui Aspurgos la Roma în scopul obținerii, din partea lui Tiberius, a recunoașterii statutului său de rege bosporan și de prieten al poporului roman³⁹. Reconstrucția nouă a textului grec, care ar mai putea fi îmbunătățită în eventualitatea unei autopsii a pietrei⁴⁰, oferă un plus de claritate asupra raporturilor dintre Aspurgos și Roma⁴¹.

16. *Rostovtzeff et la Russie méridionale* (p. 305–319)⁴².

Cărturarii apuseni îl percep pe M. I. Rostovtzeff, în primul rând, ca pe un mare specialist în domeniul istoriei sociale și economice a antichității⁴³, dar îl cunosc mult mai puțin ca pe un istoric la fel de important al antichităților nord-pontice. Și totuși, acesta – cum observă, pe bună dreptate, H. Heinen – în operele sale majore dedicate problematicii sociale și economice n-a scăpat niciodată din vedere regiunile septentrionale ale Pontului Euxin. Dar adevărata dimensiune a contribuției la cunoașterea antichităților nord-pontice i se dezvăluie doar celui care urmărește atent toate publicațiile, inclusiv cele în limba rusă, ale lui M. I. Rostovtzeff, ultimele fiind mult mai puțin accesibile publicului occidental. Pentru a determina exact locul Rusiei meridionale în opera marelui savant rus, sunt reamintite în contextul acestui articol câteva elemente cheie din biografia autorului. Acesta este nevoit să-și părăsească patria, la 15 iunie 1918, într-un moment când era deja pe deplin maturizat ca om și ca savant. După o primă perioadă de creație (1899–1910), dedicată, mai ales, istoriei sociale și economice a lumii elenistice și romane⁴⁴, M. I. Rostovtzeff începe să se impună și ca unul dintre cei mai autorizați specialiști în domeniul antichităților nord-pontice⁴⁵. În mediul științific extrem de prolific și stimulat al St. Petersburgului, marcat de Universitate, Academie și Muzeul Ermitage-ului imperial, context în care apar colecții valoroase de documente⁴⁶, M. I. Rostovtzeff își propune și reușește să devină principalul istoric al Rusiei meridionale. Aceasta reiese atât din monografia *Iranian and Greeks in South Russia* (Oxford, 1922)⁴⁷, cât – mai ales – din vasta sinteză *Skythien und der Bosphorus, I: Kritische Übersicht der schriftlichen*

³⁸ *Prorimskaja orientacija v titulature bosporskich carej*, în: A. Gavrilov (ed.), *Etjudy po antičnoj istorii i kul'ture Severnogo Pričernomor'ja*, St. Petersburg, 1992, p. 74–93, aici p. 83–87.

³⁹ La scurt timp după apariția acestui articol, H. Heinen reia discuția asupra semnificației termenului *anábasis* într-un studiu aparte: *Fehldeutungen der Βιῦάαόεο und der Politik des bosporanischen Königs Aspurgos*, în *Hyperboreus*, 4, 1998, p. 340–361.

⁴⁰ H. Heinen s-a folosit doar de o fotografie pusă la dispoziție de Ju. G. Vinogradov.

⁴¹ Într-o lumină și mai clară aceste relații ar urma să apară în contextul unei ample cercetări monografice la care autorul lucrează de mai bine de un deceniu.

⁴² A. Marcone (ed.), *Rostovtzeff e l'Italia*, Neapol, 1999, p. 45–61.

⁴³ În nota 1 de la p. 305 autorul oferă o listă a celor mai importante ediții a sintezelor importante ale lui M. I. Rostovtzeff privind istoria socială și economică a lumii elenistice și romane.

⁴⁴ Deja către începutul acestei etape, în lucrarea *Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit bis Diokletian*, Leipzig, 1902, p. 331, M. I. Rostovtzeff se pronunță hotărât asupra metodei pe care avea să o folosească la înălțarea întregului edificiu al operei sale istorice: „Quant à la méthode, je me suis fixé comme but principal de ne jamais permettre qu'une approche d'antiquaire prenne le pas sur le point de vue historique. Mon intention était de saisir l'évolution historique dans ses aspects principaux, alors que ce qui relevait des antiquités et du droit («das antiquarisch-juristische») ne fut pour moi rien d'autre qu'un moyen auxiliaire. Et dans ce cadre, j'estimais que l'essentiel était de faire ressortir les relations qui, sous ce rapport, relie l'Orient hellénistique à l'Occident romain tant à l'époque ancienne qu'à une époque plus récente, tant dans la période de l'existence indépendante des royaumes hellénistiques qu'au temps de l'épanouissement de la monarchie universelle de Rome”. Am preluat citatul în traducerea franceză (mai accesibilă cititorilor români) a lui H. Heinen, p. 307. Acesta reproduce citatul și în variantă germană, în contextual altui studiu din acest volum, la p. 220.

⁴⁵ Momentul de cotitură, în acest sens, l-ar constitui apariția lucrării *Antičnaja dekorativnaja živopis' na juge Rossii*, I–II, St. Petersburg, 1913–1914.

⁴⁶ Pentru o discuție mai recentă, în acest sens, cu trimiteri la lucrările de referință apărute în perioada respectivă, vezi V. Cojocaru, *op. cit.*, p. 33 sqq.

⁴⁷ Publicată anterior în limba rusă: *Ellinstvo i iranstvo na juge Rossii, obščij očerk*, Petrograd, 1918. Cele două variante nu sunt identice.

und archäologischen Quellen (Berlin, 1931). Primul volum, dedicat surselor scrise și arheologice, urma să fie continuat printr-un al doilea, consacrat istoriei politice și culturale a Rusiei meridionale în antichitate. Împrejurările tulburi ale anilor 1914/18, urmate de plecarea în exil a savantului și condamnarea lui, în propria-i țară, la *damnatio memoriae*, au făcut ca abia la sfârșitul anilor '80 ai secolului trecut să fie descoperite în arhivele din St. Petersburg trei capitole din acest faimos volum al II-lea, două dintre care au și fost publicate în limba rusă. La scurt timp, prin strădania depusă ca traducător și editor de Heinz Heinen, în colaborare cu unii colegi ruși, materialul a văzut lumina tiparului și în limba germană⁴⁸. Este vorba de capitolul V (*Staat, Religion und Kultur der Skythen und der Sarmaten*) și VI (*Staat und Kultur des Bosporanischen Reiches*). În cuprinsul acestui studiu sunt discutate succint doar câteva idei majore care apar în cele două capitole. Astfel, în opinia lui M. I. Rostovtzeff, sciții ar fi întemeiat în secolele VI–II a. Chr. un stat unitar care-i domina pe grecii nord-pontici într-un mod asemănător stăpânirii ahemenide asupra elenilor din Asia Mică. În fruntea acestui stat – asemănat cu Hoarda de Aur a tătarilor – se afla regele, înconjurat de o aristocrație militară care asigura dominația asupra unei populații sedentare prescitică. Preocuparea marelui istoric rus de a studia întâlnirea dintre Orient și Occident, reflectată și la nivelul raporturilor dintre iranieni și greci la nordul Mării Negre, ar pleca, de fapt, de la căutările seculare ale patriei sale, împărțită între Europa și Asia, de a-și determina poziția între Orient și Occident. După ce, mai sus, am reprodus un pasaj relevant pentru crezul științific al lui M. I. Rostovtzeff ca specialist în domeniul istoriei sociale și economice, pentru caracterizarea metodei de cercetare a acestuia ca istoric al Rusiei meridionale în antichitate, să ne fie permis al cita aici chiar pe H. Heinen (p. 316): „Quand je dis que Rostovtzeff traite son sujet de manière tout à fait systématique, cela ne veut pas dire qu'il le fais à la façon d'un antiquaire ou qu'il peint un tableau statique de l'état bosporan. Au contraire, les pages de Rostovtzeff sont pleines de dynamisme et de mouvement. Même quand il porte toute son attention sur le détail d'une monnaie ou d'une stèle funéraire, Rostovtzeff ne perd jamais de vue le cadre général de son sujet. C'est ici que se révèle, a mon avis, toute la maîtrise de Rostovtzeff en tant qu'historien. Il possède, premièrement, une admirable capacité de faire parler toutes les catégories de sources; il a, deuxièmement, la faculté de réunir des détails et des éléments isolés pour en faire une synthèse et il a, troisièmement, la force de conférer à cette synthèse une allure dynamique. Si vous me permettez d'employer une figure: Rostovtzeff ne peint pas une nature morte de l'état bosporan et de sa société, mais il compose une symphonie pleine de mouvement et dotée d'un *leitmotiv* transparent”.

17. *Greeks, Iranians and Romans on the Northern Shore of the Black Sea* (p. 320–342)⁴⁹.

Vastul areal geografic dintre gurile Dunării în vest și poalele Caucazului în est a reprezentat mai bine de un mileniu (între colonizarea greacă și începutul erei bizantine) o scenă uriașă în care s-au întâlnit și s-au influențat reciproc grecii ca reprezentanți ai civilizației egeo-mediteranene și iranienii (cunoscuți, mai ales, sub numele generice de sciți și sarmați) ca purtători ai tradițiilor de cultură asiatică. Pe urmele marelui M. I. Rostovtzeff, autorul încearcă să înfățișeze publicului occidental această confruntare dintre Europa și Asia – prezentă deja în „Istoriile” lui Herodot – pe baza unei serii de exemple semnificative preluate din domeniile toreuticii, al sculpturii și al epigrafiei. Subiectul a fost reluat foarte recent de autor și în cadrul mai larg al unei lucrări monografice⁵⁰ pe marginea căreia am scris deja o recenzie⁵¹, ceea ce ne scutește de a mai intra aici în detalii. Pentru un cunoscător al zonei, mesajul propus de H. Heinen ar putea părea lipsit de noutate. Și, totuși, aceasta este prezentă în chiar metoda complexă – preluată de la marele înaintaș M. I. Rostovtzeff – prin care cât mai multe categorii de izvoare sunt orientate convergent spre elucidarea și argumentarea ideilor urmărite. Altfel spus, fără a suprasolicita mărturiile documentare, autorul reușește să scoată maximum de informație istorică din materialul arheologic, epigrafic, iconografic etc. avut la dispoziție. În plus, nu trebuie să uităm că orizontul de cunoaștere și de așteptare al unui cititor occidental față de regiunile septentrionale ale Mării Negre diferă foarte mult de percepția similară a unui specialist din Ucraina, Rusia sau chiar România. Interesantă ni se pare ideea autorului, din păcate insuficient dezvoltată, conform căreia „elenizarea” teritoriilor

⁴⁸ M. I. Rostovtzeff, *Skythien und der Bosporus, II: Wiederentdeckte Kapitel und Verwandtes*, auf der Grundlage der russischen Edition von V. Ju. Zuev, übersetzt und herausgegeben von Heinz Heinen in Verbindung mit G. M. Bongard-Levin und Ju. G. Vinogradov (*Historia Einzelschriften*, 83), Stuttgart, 1993.

⁴⁹ G. R. Tsetskhladze (ed.), *North Pontic Archaeology: Recent Discoveries and Studies* (Colloquia Pontica, 6), Leiden/Boston/Köln, 2001, p. 1–24.

⁵⁰ H. Heinen, *Antike am Rande der Steppe. Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe*, Stuttgart, 2006, p. 11–28.

⁵¹ *Tyragetia* (Arheologie, istorie antică), S.N., I [XVI], 2007, p. 381–385.

rusești s-ar fi petrecut abia odată cu epoca bizantină. În schimb, ni se pare prea categorică afirmația că populațiile stepei n-au preluat nicicând scrierea grecilor⁵². Nu punem în discuție aici gradul de „alfabetizare” al iranianilor nord-pontici și a altor etnii „barbare” conlocuitoare, dar inscripțiile ceramice și cele pe metal, descoperite în zona de stepă, pot constitui măcar dovezi indirecte a faptului că mesajul scris avea relevanță și pentru o parte a epichoricilor.

18. *Die mithridatische Tradition der bosporanischen Könige – ein mißverständener Befund* (p. 343–358)⁵³.

În pofida criticilor exprimate la adresa lucrărilor lui M. I. Rostovtzeff privitoare la antichitățile Rusiei meridionale – pentru a nu mai aminti de critica furibundă la adresa scrierilor de istorie socială și economică a savantului –, ideea sa legată de rolul predominant deținut de sciți și sarmați în regiunile de la nordul Mării Negre în fața grecilor și romanilor a fost îmbrățișată și dezvoltată până la absurd de istoriografia sovietică. Iraniani nord-pontici, ca precursori ai slavilor, prin respingerea influențelor străine s-ar fi dovedit a fi apărători ai unui teritoriu pe care avea să-l stăpânească ulterior Uniunea Sovietică. Mai ales Roma, cu politica ei expansionistă, era privită ca un precursor al intervenționismului occidental modern, legat de războiul civil din anii '20 și de cel de-al doilea război mondial. În această viziune patriotică, dublată de ideologia marxistă, „barbarii” nord-pontici s-ar fi opus Romei sclavagiste ca precursori ai feudalismului și, ca atare, aflați pe o treaptă superioară din punctul de vedere al dezvoltării social-economice. În această ordine de idei, a fost înțeleasă și autonomia, sau chiar independența față de Roma a Statului Bosporan, ai cărui regi și-ar fi reclamat descendența din Mithradates al VI-lea Eupator din sentiment de mândrie și ca adevărați „apărători ai patriei”. Pe baza unor mărturii epigrafice și literare, H. Heinen demontează acest mit născut din conlucrarea panslavismului cu ideologia stalinistă și arată că, în realitate, regii bosporani îl amintesc pe strămoșul lor Mithradates nu din opoziție față de Roma, ci pentru a-și consolida baza legitimității dinastice. Urmașii lui Mithradates poartă titlul de „prieteni ai împăratului și poporului roman” ca pe un privilegiu care le asigură un spor de prestigiu în relația lor cu supraputerea tutelară⁵⁴.

19. *Eine neue alexandrinische Inschrift und die mittelalterlichen laudes regiae. Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat* (p. 359–387)⁵⁵.

Săpăturile arheologice efectuate de arheologul de la Trier, Günter Grimm, în necropola de la Gabbari, în partea de vest a Alexandriei, au dus la descoperirea pe un perete al unei camere funerare a unei inscripții (*dipinto*) doxologice, datată cândva în secolele V–VI (fără a fi exclusă o dată ceva mai timpurie sau mai târzie), care, în viziunea lui H. Heinen, ar purta un accent antiarianic. Textul începe cu primul vers al psalmului 90 al *Septuagintei* (psalmul 91 al *Vechiului Testament* ebraic), fiind, de fapt o abreviere a întregului psalm: } éáôðēīí (= éáôîéé^{TMH}) Τί âîçèβJ (= âîçèâβJ) ôî‡ %οη<β>óðου (Cel care stă sub ocrotirea Celui Prea Înalt). În continuare, autorul completează:

$$\begin{aligned} \text{ôî‡φπ} & \text{ — } \langle \acute{\epsilon}(\zeta\acute{o}\acute{i}\ddot{\iota}\ddot{\iota}) \mid \Psi(\text{c}\acute{\iota}\eta\phi\{\tau\}) \text{ — } \acute{\iota}(\acute{\eta})\acute{\epsilon}L \\ & \quad \acute{\iota}\acute{\epsilon} \mid \acute{\epsilon}L \\ & + \Psi(\text{c}\acute{\iota}\eta\phi)S, \} \acute{\epsilon}(\acute{\alpha}\{\})\tau \wedge \acute{\iota}^{TMH}, \text{ d}\langle\ddot{u}\rangle\acute{\iota}\acute{\alpha} \acute{o}\acute{\acute{\epsilon}} + \\ & + \Psi(\text{c}\acute{\iota}\eta\phi\{\tau\}) \acute{\iota}(\acute{\eta})\acute{\epsilon}L, \\ & + \Psi(\text{c}\acute{\iota}\eta\phi\{\tau\}) \acute{\alpha}\acute{o}\acute{o}\acute{\acute{\epsilon}}\acute{\acute{\alpha}}\acute{\acute{\epsilon}} + \end{aligned}$$

$$+ \quad + \quad \text{ — } \langle \acute{\epsilon}(\zeta\acute{o}\acute{i}\ddot{\iota}\ddot{\iota}) \mid \Psi(\text{c}\acute{\iota}\eta\phi\{\tau\}) \text{ — } \acute{\iota}\acute{\epsilon} \mid \acute{\epsilon}L$$

⁵² „During a period of a thousand years, from Greek colonisation down to late antiquity, the peoples of the steppes had lived in close contact with the Greeks, receiving much from them but never adopting their script” (p. 342).

⁵³ K. Geus, K. Zimmermann (ed.), *Punica-Libyca-Ptolemaica. Festschrift für Werner Huß zum 65. Geburtstag dargebracht von Schülern, Freunden und Kollegen* (Orientalia Lovaniensia Analecta, 104 – Studia Phoenicia, 16), Löwen/Paris/Sterling, 2001, p. 355–370.

⁵⁴ Un fel de „clauza națiunii celei mai favorizate” acordată de Statele Unite ale Americii, dacă această comparație modernizantă nu ne face cumva să cădem într-o altă extremă.

⁵⁵ G. Wirth (ed.), *Romanitas – Christianitas. Untersuchungen zur Geschichte und Literatur der römischen Kaiserzeit Johannes Straub zum 70. Geburtstag am 18. Oktober 1982 gewidmet*, Berlin, 1982, p. 675–701.

(Acest «semn al crucii» biruiește. Cristos, Dumnezeul nostru, slavă ție! Cristos învinge, Cristos domnește). Inscripția de la Alexandria ar fi deosebit de interesantă corelată unui leitmotiv al *laudes regiae* carolingiene⁵⁶: *Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat*. Acesta, ca și formula greacă Χριστὸς ἴησὺς , Χριστὸς ἰησοῦς , ar avea origini precreștine, dar ambele sintagme evoluează independent una de cealaltă. Deosebirea, în acest sens, ar consta în faptul că, dacă în cazul aclamației latine legătura dintre tradiția antică păgână și cea medievală creștină nu poate fi surprinsă, pentru expresia greacă această legătură s-ar lăsa explicată prin ceremonialul curții bizantine.

20. *Der Christenpogrom von Lyon und die Anfänge des Christentums im römischen Gallien* (p. 388–406)⁵⁷.

În cartea a V-a a „Istoriei bisericii”, Eusebius, episcop al Caesareei din Palestina în timpul lui Constantin cel Mare, relatează despre o persecuție a creștinilor din anul 177, petrecută la Lugdunum / Lyon, capitala de atunci a Galiei. Plecând de la această relatare, ca prima mărturie pentru începuturile creștinismului în această provincie vestică a Imperiului, autorul mai aduce în discuție o inscripție funerară în greacă, pentru sirianul Julianos Euteknios (posibil creștin), descoperită în 1974 tot la Lyon și care a provocat o amplă discuție istoriografică, pentru a încheia cu un pasaj controversat din scrierea împotriva ereziilor (I 10, 2) lăsată de Irenaeus, episcop al Lyonului după Pothinus, ucis în timpul pogromului din 177. Dacă răspândirea creștinismului, ca și a altor culte orientale, în metropola cosmopolită a Galiei se datorează microasiaticilor de limbă greacă, există și mărturii care atestă legături organizatorice între comunitatea creștină de aici și cea de la Roma. După persecuția din 177 sunt căutați cu mai multă hotărâre prozeliți printre populația latină și galo-romană a ținutului. Importanța acestui studiu constă în readucerea în atenție a unor aspecte discutabile desprinse din volumul cu actele colocviului din 1977⁵⁸ dedicat împlinirii a 1800 ani de la persecuția creștinilor de la Lyon din 177.

21. *Göttliche Sitometrie: Beobachtungen zur Brotbitte des Vaterunsers* (p. 407–414)⁵⁹.

Semnificația termenului Τῶν ἡμετέριον este subiect controversat al unei discuții care coboară până în antichitate și se leagă de întrebarea cum trebuie înțeleasă pâinea cerută în „Tatăl nostru”⁶⁰: ca ceva material, spiritual sau în ambele sensuri? Fără a contribui cu ceva nou la semnificația cuvântului, autorul invocă unele surse literare și contexte (mai ales mărturii păstrate în papirii din arhiva Zenon) care permit unele concluzii interesante privitoare la înțelegerea de către creștinii timpurii a pâinii cerute în rugăciune. Astfel, *victus cotidianus* (= ὀρεῖται ἡμετέριον , resp. ὀρεῖται ἡμετέριον), dintr-un pasaj din *Bellum Alexandrinum* (2, 2), sau ἡμετέριον , ὀρεῖται ἡμετέριον și σιὰ δὲ ἡμετέριον din documente papiriacee ar fi foarte apropiate ca înțeles de *panis cotidianus* din „Tatăl nostru”. Doar că în acest ultim context ar fi vorba de o *sitometrie* cerească.

22. *Vom Räubern und Barbaren in den Alpträumen des Ausonius* (*Ephemeris* 8, p. 14–15, ed. Peiper) (p. 415–424)⁶¹.

În scrierile lăsate de retorul, poetul de curte, politicianul Ausonius, profesor al lui Gratian (fiul lui Valentinian I), pot fi desprinse numeroase scene influențate de expedițiile de jaf ale germanilor, de atacurile bandelor de hoți, de cruzimea justiției din epoca romană târzie. Toate acestea conlucrează la conturarea unui fundal de angoasă pe care se desfășoară prim-planul păcii și prosperității interne și externe propagate de oratoria, monedele și inscripțiile din a doua jumătate a secolului IV p. Chr. Aici este propusă o analiză complexă a unui pasaj din *ephemeris id est totius diei negotium*, un fel de jurnal al lui Ausonius, în care se desfășoară o înșiruire de vise, respectiv coșmaruri ale poetului. Autorul insistă asupra menționării unui triumf și a prizonierilor alani, ajungând la concluzia că acestea ar fi scene reale la care Ausonius ar fi asistat, la trecerea dintre anii

⁵⁶ La p. 385 autorul se întreabă dacă nu cumva *laudes regiae* ar fi de datat anterior epocii carolingiene.

⁵⁷ *Bulletin des Antiquités Luxembourgeoises*, 15, 1984, p. 37–55.

⁵⁸ *Les Martyres de Lyon (177)*, Paris, 1978.

⁵⁹ *Trierer Theologische Zeitschrift*, 99, 1990, p. 72–79.

⁶⁰ Matei 6, 11: $\text{ὁ ἡμετέριον ἡμετέριον ἡμετέριον ἡμετέριον ἡμετέριον}$; Vulgata: *panem nostrum supersubstantialem da nobis hodie* (pâinea noastră cea de toate zilele dă-o nouă astăzi) și Luca 11, 3: $\text{ὁ ἡμετέριον ἡμετέριον ἡμετέριον ἡμετέριον ἡμετέριον}$; Vulgata: *panem nostrum cotidianum da nobis cotidie* (pâinea noastră cea de toate zilele dă-o nouă în fiecare zi).

⁶¹ M. Van Uytfange, R. Demeulenaere (ed.), *AEVVM INTER VTRVMQVE. Mélanges offerts à Gabriel Sanders* (*Instrumenta Patristica*, 23), Steenbrugge, Den Haag, 1991, p. 227–236.

379/80, cu prilejul sărbătoririi la Trier a unei victorii împotriva alanilor. Impresionează metoda de cercetare complexă prin care, plecându-se de la un text poetic, se ajunge la reconstrucția unor evenimente istorice.

23. *Helena, Konstantin und die Überlieferung der Kreuzauffindung im 4. Jahrhundert* (p. 425–459)⁶².

În Domul de la Trier, la capătul scărilor care duc spre camera unde se păstrează *tunica Christi*, vizitatorii sunt întâmpinați de reprezentările lui Constantin și a Elenei. Aceasta ține crucea și cuielile, înfățișându-se ca prima mare pelerină a creștinătății și ca mamă de împărat căreia, conform tradiției, i se datorează nu doar găsirea fragmentelor crucii răstignirii și a cuielilor cu care a fost ținut Iisus, ci și Cămașa Sfântă. Autorul își propune să urmărească, *in statu nascendi*, tradiția – atât de importantă pentru Trier – privitoare la vizita mamei lui Constantin cel Mare în Țara Sfântă, unde ar fi găsit crucea adevărată și cuielile. *Inventio crucis*, ca și alte aspecte legate de această călătorie, a generat – din perspectivă istorică și teologică – o bibliografie imensă. Lucrările mai importante de dată recentă sunt trecute în revistă de H. Heinen chiar la început, după care autorul face o analiză, destul de amănunțită, a surselor din secolul IV: Ambrosius din Milan, Rufinus din Aquileea, Cyrillus și, mai ales, Eusebius din Caesarea. Fragmente din *Vita Constantini* (III 41–47) a acestuia, anexate în traducere germană la finele articolului, sunt discutate din diferite perspective. Dificultăți majore ridică tăcerea episcopului în ceea ce privește găsirea crucii de către Elena, ceea ce ar contrazice tradiția. Un alt aspect important și care rămâne, în continuare, subiect de discuție ar fi datarea absolută a vizitei în Țara Sfântă, petrecută cândva între 324 (după victoria lui Constantin asupra lui Licinius) și 327. După analiza textelor literare relevante pentru tema în discuție, H. Heinen ajunge la o concluzie oarecum neutră: tradiția pledează pentru Elena ca persoana care a găsit crucea și, dimpotrivă, nu păstrează nici o mărturie că aceasta ar fi putut fi găsită de un necunoscut. Și chiar dacă așa ar fi stat lucrurile, realitatea ar fi putut fi „ajustată” oricând de tradiție.

24. *Reichstreue nobiles im zerstörten Trier. Überlegungen zu Salvian, Gub. VI 72–89* (p. 460–467)⁶³.

Ținând cont de penuria izvoarelor privind istoria Trierului în primele decenii ale secolului V, un pasaj din Salvianus (*Gub. VI 89*) capătă o importanță deosebită pentru cunoașterea invaziilor germanilor, ca și a mentalității comunității romane târzii a orașului și a criticilor acesteia: *Ludicra ergo publica, Trever, petis? ... Non miror evenisse mala tibi quae consecuta sunt: nam quia te tria excidia non correxerant, quarto perire meruisti*. Asupra cronologiei celor patru distrugerii amintite cercetătorii încă nu au ajuns la un consens. Ca atare, autorul reproduce schemele cronologice diferite propuse de doi specialiști recunoscuți (H. H. Anton și É. Demougeot). Problema pe care încearcă să o rezolve se leagă de perioada în care ar fi putut surveni cererea notabilităților orașului către *imperatores/respectiv principes* de a organiza jocuri de circ și motivația unei asemenea solicitări. Analizând și alte mărturii contemporane, precum și contextul istoric al perioadei, H. Heinen ajunge la concluzia că intenția de a organiza jocurile s-ar lega de sfârșitul campaniei împotriva francilor întreprinsă de Castinus în 421 și de ridicarea la rangul de Augustus, în același an, a lui Constantius, general de vază al împăratului Honorius. Chiar dacă aceste jocuri, după toate probabilitățile, n-au putut fi organizate, încercarea întreprinsă de *nobiles* de a obține *ludicra publica* denotă păstrarea tradiției antice, chiar și după trei invazii suportate în anii '20 ai secolului V, într-un oraș conștient de importanța sa ca fostă reședință imperială și care, prin obținerea unor noi jocuri, ar fi dorit să-și sporească prestigiul.

25. *Überfüllte Kirchen. Bischof Athanasius über den Kirchenbau in Alexandrien, Trier und Aquileia* (p. 468–485)⁶⁴.

Într-un pasaj din *Apologia ad Constantinum* (cap. 14–15), Athanasius, episcop al Alexandriei Egiptului (între 328–373) vorbește despre biserici în construcție și despre sfințirea lor în episcopia sa, la Trier și Aquileea, reședința imperială din nordul Italiei. Mai exact, este vorba despre situații când, cu prilejul unor mari sărbători creștine (autorul presupune că, pentru secolul IV ar putea fi vorba doar de sărbătorirea Paștilor), din cauza mulțimii numeroase, episcopii sunt nevoiți să officieze serviciul divin în biserici mai mari, aflate în construcție

⁶² E. Aretz et al. (ed.), *Der Heilige Rock zu Trier. Studien zur Geschichte und Verehrung der Tunika Christi*, Trier, 1995, p. 83–117.

⁶³ *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 131, 2000, p. 271–278.

⁶⁴ *Trierer Theologische Zeitschrift*, 111, 2002, p. 194–211.

și, ca atare, încă nesfîșite. Atenția lui H. Heinen se îndreaptă, cu predilecție, către informația legată de Trier, întrebându-se cu prilejul căreia dintre vizitele sale în orașul de pe Mosel Athanasius ar fi putut asista la slujba pe care o amintește în scrierea sa de dezvinovățire adresată – după conciliul de la Arles din 353 – lui Constantius al II-lea. Aceasta s-ar fi putut întâmpla, conchide autorul, la sărbătorirea Paștilor în 335 sau 336, nefiind exclus ca dată și anul 343. În ceea ce privește confruntarea relatării episcopului de Alexandria cu săpăturile arheologice, mai ales cu cele recente, desfășurate la Trier în zona complexului alcătuit din Dom și Liebfrauenkirche, o asemenea corelare ar fi puțin relevantă din două motive: din textul literar nu reiese că am avea a face cu o construcție nouă, cu o refacere, sau cu extinderea unui complex religios deja existent; pe de altă parte, cercetările de teren au determinat existența a patru faze succesive de construcție în secolul IV. Dincolo de datele literare și arheologice invocate, interesantă este și o scenă păstrată în bazilica Sf. Paulinus din Trier, care-l înfățișează pe episcopul Paulinus la conciliul de la Arles apărându-l pe Athanasius și susținând niceanismul în fața împăratului Constantius, sprijinitorul arianismului. O elocventă dovadă a legăturilor dintre biserica treveră și cea alexandrină, dar și o celebră prefigurare a despărțirii bisericii de stat, promovată de creștinism.

26. *Ägyptische und griechische Traditionen der Sklaverei im ptolemäischen Ägypten* (p. 486–496)⁶⁵.

Pe teritoriul Egiptului ptolemaic se întâlnesc și se influențează două lumi – cea egipteană și cea greco-macedoniană. În acest context, problema sclavajului ar trebui înțeleasă din perspectiva celor două tradiții. Autorul propune, în această ordine de idei, o discuție asupra unor aspecte controversate ale istoriografiei moderne a problemei (cum ar fi întâlnirea dintre elementul autohton și cel grecesc, definiția sclavajului în condițiile social-economice ale Regatului Ptolemaic ș.a.), argumentându-și punctele de vedere pe baza izvoarelor papiriacee. Nu încapă îndoială că cele două tradiții s-au influențat reciproc, dar pentru a ne pronunța cu mai multă convingere, în acest sens, este important să înțelegem, mai întâi, particularitățile sclavagismului egiptean și a celui grecesc luate în parte. De exemplu, în cazul Egiptului faraonic distincția dintre sclav și om liber nu era atât de evidentă ca în cazul polisurilor grecești. Dincolo de situațiile concrete citate de autor, ne-am putea gândi aici, poate, și la percepția evreilor din Vechiul Testament în perioada aflării lor în „robia egipteană”. În realitate, fără a fi neapărat sclavi, ei erau obligați la aceleași munci ca și egiptenii, într-un ținut în care nu cădea mana cerească.

27. *Zur Terminologie der Sklaverei im ptolemäischen Ägypten: δάϑο und δάέαβόεϛ in den Papyri und der Septuaginta* (p. 497–505)⁶⁶.

În materialul papiriaceic din Egiptul ptolemaic, pe lângă cuvintele, mai rar folosite, precum ΒιάνϜδῖαιῖ și ἄῖϛϛϛ/resp. ἄῖῗῗ, pentru ai desemna pe cei neliberi sau personalul slujitor apar termenii de ϩῖϛ și δῖέαβόεϛ, nu întotdeauna suficient de expliciți prin contextul în care sunt atestați. Ca atare, semnificația lor exactă rămâne controversată în cercetare. Neclaritatea este sporită de apelative precum ἱρέϜόϛ, δάέαϜῖῖῖ, δῖέαβῖῖ, ὀῖῖῖ. Studii întemeiate doar pe analiza papirilor, întreprinse în repetate rânduri, n-au dus la un rezultat mulțumitor. De aceea, autorul propune, ca o altă abordare metodologică, confruntarea terminologiei din *Septuaginta*⁶⁷ cu cea din documentele papiriacee. Ideea este ilustrată pe baza mai multor exemple, ajungându-se la concluzia că, în măsura în care contextual nu ne spune foarte clar că ar fi vorba de „copil”/resp. „copilă”, termenii ϩῖϛ și δῖέαβόεϛ desemnează, cel mai adesea, statutul de sclav și, mai rar, o anumită stare supusă sau raporturi de dependență⁶⁸. În consecință, ar fi important ca, după analizarea fiecărui context în parte, la întocmirea unui corpus al textelor privitoare la sclavagismul din Regatul Ptolemaic termenii respectivi să fie echivalați cu ἄῖϛϛ și ἄῖῗῗ.

⁶⁵ H. Maehler, V. Michael Strocka (ed.), *Das ptolemäische Ägypten, Akten des internationalen Symposions 27.–29. September 1976 in Berlin*, Mainz, 1978, p. 227–235.

⁶⁶ *Atti del XVII Congresso Internazionale di Papirologia*, III, Neapol, 1984, p. 1287–1295.

⁶⁷ H. Heinen atrage atenția asupra a două lucrări anterioare dedicate studierii terminologiei respective din *Septuaginta*: I. D. Amusin, *Terminy oboznačavšie rabov v ellinističeskom Egipte, po dannym Septuaginty*, în *VDI*, 1952 (3), p. 46–67; G. M. Simpson, *A semantic study of words for young person, servant and child in the Septuagint and other early Koine Greek* (lucrare de masterat inedită, susținută la Universitatea din Sydney în 1976).

⁶⁸ Interesantă ni se pare și corelația făcută de autor ceva mai jos (p. 529) dintre micșorarea staturii slujitorilor reprezentați pe stelele funerare împreună cu stăpânii lor și desemnarea acestor servitori prin diminutivele ϩῖῖῖ și δάέαβόῖῖῖ.

28. *Zu den „servi Venerii“ in Ciceros Verrinen* (p. 506–519)⁶⁹.

Printre acuzațiile rostite la adresa lui Verres, Cicero amintește de *servi Venerii*⁷⁰, folosiți de prefectul Siciliei ca preceptori de impozite (*novum genus publicanorum*), contrar dreptului roman care interzicea, în acea vreme, nu doar sclavilor, ci chiar libertilor exercitarea funcției de *decumanus*. De aici, s-a ajuns la confuzii în istoriografia modernă, între care și concluziile eronate la care ajunge filologul clasic italian F. Della Corte⁷¹. Un spațiu destul de mare (mai mult de o treime a articolului analizat aici, p. 507–512) este acordat combaterii acestora. Aporia ar consta în faptul că, în acest caz, termenul de *servi* ar desemna o lipsă de libertate în genul *hieroduliei* cultelor orientale, iar cultul lui Astarte-Afrodita-Venus din Eryx ar avea sorginte asiatică. Ca atare, libertatea și lipsa de libertate a hierodulilor lui Venus Erycina nu ar fi compatibile cu *libertas* și *servitus* în sens roman. Cicero, atunci când vorbește despre *Veneriorum et eorum qui a Venere se liberaverunt*, în mod sigur, este conștient de acest lucru, dar, prin folosirea cuvântului *servus*, el încearcă să sugereze auditorului/respectiv cititorului că ar fi vorba despre sclavi în spiritul dreptului roman. În realitate, statutul acestora de *hieroduli* ai zeiței Venus Erycina i-ar fi permis lui Verres să-i considere – pe toți sau măcar pe o parte dintre aceștia – ca fiind liberi din punctul de vedere al dreptului roman. Aceasta îi și permite să-i însărcineze ca preceptori de impozite.

29. *Sklaverei im nördlichen Schwarzmeergebiet* (p. 520–537)⁷².

Una dintre cele mai interesante teme legate de domeniul antichităților nord-pontice se referă la problema sclavagismului în aceste teritorii. În pofida a numeroase studii și articole, majoritatea datorate cercetătorilor sovietici, lipsește deocamdată o lucrare monografică în acest sens. Prin această contribuție, H. Heinen încearcă să reliefeze câteva dintre aspectele definiției ale unei asemenea eventuale cărți: forme ale dependenței în societatea scitică, sciții la Atena, eliberarea sclavilor la Olbia în timpul asediului lui Zopyrion, răscoala sclavilor sub conducerea lui Saumakos etc. După trecerea în revistă a unora dintre publicațiile mai importante anterioare, autorul schițează un tablou de ansamblu al cercetării din ultimul sfert de veac și se referă la principalele surse relevante pentru problema în discuție: „Logosul scitic” al lui Herodot (IV, 1–144), datele epigrafice, stelele funerare bosporane. Toate acestea au fost reluate într-o lucrare monografică mai recentă⁷³, recenzată deja de noi⁷⁴, ceea ce ne permite să punem punct discuției noastre pe marginea acestui articol.

Acest volum omagial a fost gândit ca o surpriză plăcută făcută profesorului Heinz Heinen, la împlinirea vârstei de 65 ani, din partea discipolilor recunoscători. Pentru a fi asigurat efectul surprizei, autorul nu a putut fi practic implicat, iar de aici și unele inconveniente. În primul rând, s-a apelat la metoda fotocopierii materialelor, pentru a se putea face abstracție de o noua corectură. O asemenea procedură a determinat folosirea unor corpuri de literă diferite, deosebiri sensibile în ceea ce privește oglinda paginii, contrastul tiparului și paginația, o numerotare a planșelor ușor confuză și chiar unele scăpări datorate neatenției editorilor. De exemplu, cele două planșe la articolul *Herrscherkult im römischen Ägypten...* (vezi, mai sus, nr. 7) poartă numerele 68 și 69, iar la tabelul cronologic anexat aceluiași material (p. 139) a fost omisă o pagină prin care era continuat tabelul respectiv. Tot datorită neglijenței a fost omis materialul ilustrativ la studiul *Statues de Pairisadès I...* (mai sus nr. 14) și planșa respectivă (nr. XI) ne-a parvenit, ulterior, prin bunăvoința autorului. Acesta nu a avut nici posibilitatea de a actualiza discuția legată de unele subiecte în funcție de stadiul actual al cercetării. Alte scăpări, datorate tot îngrijitorilor ediției, au fost remediate chiar de aceștia prin inserarea unei *addenda* (p. 539–542) și a unei *corrigenda* (p. 543). Salutăm și efortul lor de a alcătui câteva categorii de indici (inscripții și papiri, surse literare, indice de nume, locuri și lucruri), ceea ce facilitează consultarea lucrării.

Inconveniente sau scăpările semnalate – puține de altfel – nu afectează cu nimic valoarea deosebită a acestui volum de studii. Cele 29 contribuții, inspirat alese și la fel de reușit inserate în succesiunea lucrării,

⁶⁹ G. Vincenzo (ed.), *Sodalitas. Scritti in onore di Antonio Guarino*, I, Neapol, 1984, p. 219–232 (în colaborare cu M. Eppers).

⁷⁰ Este vorba despre *servi* aflați în slujba sanctuarului Venerei Erycina aflat pe *mons Eryx*, în vestul Siciliei.

⁷¹ *Servi Venerii*, în *Maia*, 31, 1979, p. 225–235.

⁷² H. Bellen, H. Heinen (ed.), *Fünfzig Jahre Forschungen zur antiken Sklaverei an der Mainzer Akademie 1950–2000. Miscellanea zum Jubiläum*, Stuttgart, 2001, p. 487–503.

⁷³ H. Heinen, *Antike am Rande der Steppe...* (vezi, mai sus, n. 50), p. 66–76.

⁷⁴ Vezi, mai sus, n. 51.

dau seama despre paleta largă a preocupărilor și despre contribuția științifică remarcabilă a autorului. Impresionează nu atât varietatea temelor cercetate, cât competența egală cu care sunt abordate subiecte atât de diferite și originalitatea punctelor de vedere argumentate. În această ordine de idei, nici nu se impunea o actualizare a studiilor respective, ele rămânând, în opinia noastră, și astăzi la fel de interesante și de valoroase ca în momentul elaborării lor. De la publicarea tezei sale de doctorat⁷⁵, când se afirma cu certitudine ca specialist în problematica Egiptului ptolemaic, Heinz Heinen nu numai că și-a extins în permanență orizontul cercetărilor, dar a reușit să contribuie mereu la sporirea cunoașterii legate de cele cinci teme majore de care aminteam la începutul discuției noastre. Într-o perioadă când războiul rece s-a extins și asupra câmpului istoriografic, istoricul de la Trier a urmărit, a criticat, dar a și apreciat la justa valoare contribuția școlii sovietice. S-a ocupat el însuși, pe urmele și ca un demn continuator al marelui M. I. Rostovtzeff, de antichitățile nord-pontice și a reușit să se impună ca o autoritate de necontestat și în acest domeniu. A atras atenția specialiștilor occidentali, cu asiduitate și cu multă convingere, că istoria Greciei și a Romei nu pot fi înțelese pe deplin, în complexitatea lor, fără studierea așa-numitelor zone periferice, între care s-ar înscrie și ținuturile dintre gurile Dunării și poalele Caucazului.

Să ne fie permis a încheia acest material printr-o mărturisire personală. Într-o discuție purtată în mai 2005, Heinz Heinen își exprima convingerea că un cercetător din estul Europei poate formula o idee interesantă mai degrabă decât un specialist occidental, tocmai datorită condițiilor vitrege de lucru care obligă la un sacrificiu și o inventivitate sporite. Printre acei mulți est-europeni, care au avut privilegiul de a beneficia de sprijinul generos al savantului german, avem onoarea de a ne număra și noi. Un motiv în plus care ne-a determinat să ne asumăm prezentarea diferitelor aspecte ale unei cariere științifice de excepție cititorului român, ca un modest omagiu adus magistrului de la Trier.

„VOM HELLENISTISCHEN OSTEN ZUM RÖMISCHEN WESTEN”.
BEMERKUNGEN ZU EINEM JÜNGST ERSCHIENENEN SAMMELBAND

ZUSAMMENFASSUNG

Dank der Zusammenarbeit mehrerer „Heinen-Schüler“ und durch die Unterstützung des angesehenen Franz Steiner Verlags aus Stuttgart entstand der vorliegende Band als kleines Dankeschön zum 65. Geburtstag von Heinz Heinen. Der Autor bietet eine breite Diskussion zu dieser jüngst erschienenen repräsentativen Auswahl der kleinen Schriften des renommierten Historikers und Epigraphikers aus Trier. Die 29 wertvollen Beiträge dieses Sammelbandes, die alle kurz rezensiert wurden, geben einen umfassenden Überblick über die Spannweite der Forschungsgebiete (Griechisch-römisches Ägypten, Bosporanisches Reich und Schwarzmeerraum, Christentum und Spätantike, Sklaverei) sowie auch über die komplexe Arbeitsmethode und besondere Kompetenz des deutschen Gelehrten. Diese ausführliche Rezension hat zum Ziel, die rumänischen Leser an einer sehr nützlichen Zusammenstellung wichtiger Forschungsbeiträge zu den Phänomenen der Akkulturation und zu sozialhistorischen Fragestellungen aufmerksam zu machen, die für zahlreiche Forscher „vom hellenistischen Osten zum römischen Westen“ willkommen ist.

⁷⁵ *Rom und Ägypten von 51 bis 47 v. Chr. Untersuchungen zur Regierungszeit der 7. Kleopatra und des 13. Ptolemäers*, Diss. Tübingen, 1966.